

ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS I SILVIJA PISK

Banovina u srednjem vijeku

Prostor Banovine ili Banije, hrvatske regije na rubu Panonije, smješten je između rijeka Save i donjih tokova Une, Kupe i Gline te obuhvaća teritorij današnje Petrinje, Gline, Kostajnice, Dubice, Kukuruzara, Dvora, Sunje, Majura, južnog dijela Siska (Komarevo), kao i zapadnog dijela općine Jasenovac (sela Uštica, Višnjica i Tanac između Une i Save). Brežuljkastim krajolikom dominiraju Zrinska gora (s najvišim vrhom Piramidom od 616 m) i Trgovska gora (poznata u zadnje vrijeme najviše, nažalost, kao potencijalno odlagalište hrvatskoga nuklearnog otpada) te mnoštvo vodenih tokova i izvora koji su vodom opskrbljivali još i antičku Sisciju, slavnu prijestolnicu rimske provincije Savske Panonije. Prirodne predispozicije tog prostora bogatog šumom, vodom i rudama iskorištavao je još i prije dolaska Rimljana narod Kolapijana na čije ime podsjeća ime rijeke Kupe, nekadašnje Kolapis. Prometni pravci koji su još od antičkih vremena barem djelomično prolazili prostorom današnje Banovine pridonosili su strateškom i gospodarskom značenju tog prostora. Jedan je pravac vodio od Italije preko prostora današnje Slovenije prema donjodunavskim pokrajinama s vjerojatnim zavojem preko današnjega Topuskog (antička *Quadrata*) prema Sisciji, uz odvojak ceste od Senja (*Senia*) do Siscije. Taj će potonji pravac iz Italije preko Senja biti važan i kod prodora franačkih četa potkraj 8. stoljeća prema Avariji. Drugi važan pravac kroz Banovinu prolazio je dolinom Une iz panonskih prostora prema dalmatinskoj prijestolnici Salonu (današnjem Solinu). Ta cesta koja je preko Banovine dolinom Une vodila prema Kninu preko Bribira i Ostrovice, Benkovca i Posedarja do Zadra bit će u srednjem vijeku poznata kao »velika« (*via magna*) ili »vojnička cesta« (*via exercitulis*) ili pak cesta kralja Kolomana po ugarskom kralju koji je njom na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće krenuo u stjecanje srednjovjekovnoga hrvatskoga kraljevstva kombinacijom oružja i diplomacije. To je tijekom srednjeg vijeka ostala glavna trasa od Ugarske prema Jadranu. Po nekim znanstvenicima upravo je Banovinom,

Ostruga – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

Privjesak s gorskim kristalom – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

preciznije razdjelnicom Zrinske gore, prolazila i granica između rimskih provincija Dalmacije i Panonije.

Antička Siscia je osim političkog središta Panonije kojem je ipak prirodno gravitirao i prostor današnje Banovine postala i centar širenja kršćanstva. Početke kršćanstva obilježilo je mučeništvo siscijskog biskupa sv. Kvirina, bačenog u rijeku Sibaris (vjerojatno današnji Gyöngyös) kod Savarije (mađ. Szombathely, njem. Steinanger, hrv. Subotiče) s kamenom oko vrata u vrijeme Dioklecijanovih progona početkom 4. stoljeća. Svečeve relikvije odnijete su iz Savarije u Rim na prijelazu iz 4. u 5. stoljeće, gdje se od 1140. nalaze u crkvi Majke Božje preko Tibera (*in Trastevere*). Sv. Kvirin nije zaboravljen u svojoj biskupiji, pa su i na Banovini u prvom poznatom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. zabilježene župne crkve sv. Kvirina u Hrastovici i Boviću, a 1501. spominje se i u Dobretinu kod Dvora na Uni. Na župu u Boviću podsjeća i danas ime sela Kirin.

Ulazak u srednji vijek banovinskog prostora obilježen je stupanjem na pozornicu Slavena pod avarskim vrhovništvom ubrzo nakon odlaska Langobarda u Italiju u drugoj polovici 6. stoljeća. Moguće je da su se Avari smjestili na riječnim prijelazima u panonsko-dalmatinskom pograničju kako bi lakše kontrolirali prometne pravce prema Dalmaciji iako za to nema detaljnije arheološke potkrepe. Iz franačkih anala može se, kako je već rečeno, zaključiti i da je preko Banovine starim antičkim putem prodirala franačka vojska prema središtu avarskoga kaganata, u rušenju kojeg su, prema sve više prevladavajućem mišljenju, važnu ulogu imali i Hrvati. Nakon pada kaganata na prijelazu 8. i 9. stoljeća na južnopanonskom prostoru oblikovala se donjopanonska kneževina čiji je knez (*dux*) vojnoopravno bio podređen vlasti furlanskog vojvode (markgrofa). Sjedište joj je po svemu sudeći bilo u Sisku, koji franački izvori 9. stoljeća nazivaju *civitas*, što bi upućivalo na grad sa zidinama te na njegov

Dio konjaničke opreme – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

Dio konjaničke opreme – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

Dio konjaničke opreme – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

ugled nekadašnje biskupije. Početak je to i ponovne kristijanizacije tog prostora pod vrhovnom paskom akvilejskog patrijarha, makar o tome nema baš puno lokalnih svjedočanstava. Prvi pouzdano zasvjedočeni knez donjopanonskog prostora bio je Ljudevit, koji 819. nakon neuspješne žalbe caru Ludoviku na nasilja markgrofa Kadolaha podiže veliki ustanak. Nakon početnih uspjeha tijekom kojih je negdje u blizini Banovine na Kupi potukao dalmatinskoga kneza Bornu i prodro na njegov teritorij, idućih je nekoliko godina odolijevao franačkim vojskama defanzivnim taktikama. Tako se u franačkim analima spominje da se 820. godine Ljudevit sklonio pred trima franačkim vojskama »u utvrđeni grad na strmom brdu«, u kojem neki prepoznaju Hrastovicu, Zrin ili Staru Petrinju, a u obzir dolaze i druge lokacije kasnijih utvrda u Banovini, možda u Gori ili Bojni. Postupno gubeći saveznike, a vjerojatno i potporu podanika zbog franačkih pustošenja, Ljudevit je 822. pobjegao, vjerojatno u sjeveroistočnu Bosnu, da bi iduće godine bio ubijen.

Ne znamo gdje se točno dogodilo Ljudevitovo ubojstvo ni jesu li drugi donjopanonski knezovi, poput Ratimira u tridesetim godinama 9. stoljeća, stolovali također u Sisku, ali potvrda je značenja Banovine kao važnoga političkog centra na kraju 8. i tijekom 9. stoljeća otkriće prije nekoliko godina iznimnog arheološkog nalaza na lokalitetu Bojna – Brekinjova kosa, petnaestak kilometara od Gline, na strateškom povišenju (352 m) koje je omogućavalo kontrolu pravca između Pounja i Topuskog. Moguće je da se ondje nalazila i utvrda uz naselje. Među 37 grobnih nalaza ističe se nalaz groba koji se s pravom može okarakterizirati kneževskim, a pokazuje bliskost s materijalnom kulturom prostora hrvatske države u unutrašnjosti Dalmacije. Franački mač, pozlaćene ostruge, odjeća protkana zlatnim nitima, zlatnik bizantskog cara Konstantina V. Koprionima te privjesak s gorskim kristalom vrlo su slični naime opremi slavnoga groba iz predvorja bazilike na Crkvini u Biskupiji kod Knina iz 9. stoljeća koji se povezuje ili s ranim Trpimirovićima ili s knezom Branimirom. Nalaz je pobudio velik interes i još se analizira, a spomenuta sličnost s nalazom iz Biskupije navela je već neke povjesničare da zaključie da je taj prostor pripadao mladoj hrvatskoj državi. U svakom slučaju, činjenica da je sisačka biskupija ponudena poslije ninskome biskupu Grguru kao jedna od zamjenskih biskupija, te se opisuje kao dovoljno napućena vjernicima, uzimala se već od početka moderne historiografije kao potvrda da je najkasnije u vrijeme Tomislava u prvim desetljećima 10. stoljeća taj prostor bio nesumnjivo u sastavu hrvatskoga kraljevstva. Bez obzira na to je li se u 10. st. obnovila ili ne sisačka biskupija na čiju će se tradiciju pozivati nova zagre-

bačka biskupija, prostor Banovine bit će vrlo značajan i u okviru novih vjerskih i državnih struktura koje se oblikuju tijekom idućih stoljeća, makar će vodeću ulogu umjesto Siska preuzeti Zagreb.

Gora – novi centar

Čini se tako da se na prostoru Banovine može već u vremenima kraja hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka očitati jedno važno upravno i vjersko središte – Gora na spomenutoj velikoj vojničkoj cesti prema moru. Sličnosti fragmenata iz najstarije romaničke faze crkve sv. Marije u Gori s onima iz prvoga kata zvonika samostana sv. Marije u Zadru (Kolomanovoj kraljevskoj kapeli) kao i u novijim arheološkim istraživanjima pronađeni tragovi romaničke apside te uz nju tragovi neke građevine upućuju na veliko značenje Gore najmanje od vremena vlasti prvih Arpadovića u našim krajevima. U blizini se još 1201. spominjao i toponim »granica Sv. Ladislava kralja«. U tim najstarijim slojevima mjesta Gore gledalo se prvo središte nove zagrebačke biskupije ili utočište sisačkog biskupa pred mađarskim navalama, dok novija razmišljanja ipak prije upućuju na Goru kao dijelu velikog vlastelinstva hercega (člana vladarske obitelji zaduženog za krajeve južne od Drave) i sjedištu kraljevskog župana Gorske županije. U sastavu Gorske županije ili županije Gora bio je pretežno sav prostor današnje Banovine osim teritorija današnje Dubice i okolice. Iz nje su se postupno izdvajale velike cjeline darovane vjerojatno prvo zagrebačkoj biskupiji te potom u drugoj polovici 12. stoljeća templarima i prvoj polovici 13. stoljeća cistercitima.

Prvotno pak sjedište biskupova posjeda Gora ne treba tražiti u toj Gori, nego po svemu sudeći u Gori kod sv. Klementa (Klimna Gora odnosno Klemengora sačuvana u konačnom toponimu Klinac), južnije od Hrastovice. Postupno će se do 14. stoljeća organizirati i arhidakonata Gora koji će imati prvi položaj u hijerarhiji zagrebačkih arhidakonata, a sam veliki prepozit (prepošt) Zagrebačkoga kaptola ujedno i nasljednu funkciju arhidakona Gore.

Zemlja viteških redova

Barokna crkva sv. Marije u Gori, minirana i uništena u Domovinskom ratu, u svojim će ruševinama otkriti, uz spomenute neočekivane najstarije romaničke tragove, i dijelove umjetnički vrlo vrijedne ranogotičke arhitekture

Bizantski zlatnik – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

Bizantski zlatnik – nalaz iz kneževskoga groba u Bojni © Marijana Krmpotić, Hrvatski restauratorski zavod.

Crkva sv. Marije u Gori

Nalaz iz Gore © Institut za arheologiju

Nalaz iz Gore © Institut za arheologiju

pa je kao takva i rekonstruirana makar ju je, nažalost, zadnji potres ponovno jako ošteti. Riječ je o crkvi koju je na mjestu prijašnje romaničke podignuo viteški red templara u 13. stoljeću, a kojima je posjed i trgovište u Gori dao još u 12. st. kralj Bela III. Gora je tako postala jedan od najstarijih templarskih posjeda u hrvatskim krajevima i sjedište preceptora – templarskog poglavara odgovorna meštru provincije. Tijekom 13. stoljeća spominje se više gorskih preceptora, podrijetlom Francuza. I sinovi Bele III., kraljevi Emerik i Andrija II. daju templarima povlaštenu pravni položaj unutar kraljevstva te ih daruju dodatnim posjedima, iako će osnivanje cistercijskog samostana u Topuskom uz potporu Andrije II. dovesti nekoliko godina kasnije do razmirica oko posjeda Gorske županije između templara i cistercita. Prilikom zadnjih arheoloških istraživanja u grobovima oko crkve u Gori nađen je i novac, srebrni i kositreni nakit (prstenje, broš s natpisom koji zaziva zaštitu Djevice Marije) te dijelovi opreme koji svjedoče o vremenu nazočnosti templara i ivanovaca u Gori.

Uz preceptorat Gora, na području Banovine, nalazio se djelomično i templarski preceptorat Dubica o kojem se zna znatno manje, ali zasigurno se radilo također o uglednom sjedištu jer se upravo ondje, 1278. pred templarskim mešтром (vrhovnim poglavarom) za Ugarsku i Hrvatsku, mire vodeće slavonske velikaške obitelji Babonići i Gisingovci. Nakon ukidanja templarskog reda početkom 14. stoljeća papa Klement V. daruje sve njihove posjede drugom viteškom redu, braći vitezovima sv. Ivana Jeruzalemskog. Oni shodno tomu 1314. godine preuzimaju i Goru i Dubicu. O značenju potomje za ivanovce svjedoči i to da je vrhovni poglavar ivanovaca u cijelom Kraljevstvu nosio i naslov dubičkog župana.

U drugoj polovici 15. stoljeća ivanovci napuštaju Goru zbog čestih osmanlijskih napada te ju kralj Vladislav II. Jagelović daruje 1495. zagrebačkom biskupu. Početkom 16. stoljeća ponovo je kratko pod upravom ivanovaca, no upravitelj dobara Vranskog priorata i dubički župan, ban Petar Berislavić, 1514. zalaže ju Mihovilu Frankopanu Slunjskom za 2000 forinti. Gora će u 16. stoljeću nekoliko

puta prelaziti iz kršćanskih ruku u osmanlijske ruke, da bi 1591/92. srednjovjekovna crkva konačno postradala od vojske Hasan-paše Predojevića, iako je samo mjesto oslobođeno već nekoliko godina kasnije. Dubicu pak Osmanlije konačno osvajaju već 1518., iako je ivanovci vjerojatno još prije napuštaju zbog ugroze.

Cisterciti i franjevci

Osim templara i ivanovaca još je jedan crkveni red obilježio povijest Banovine – cisterciti, reformirana grana benediktinskog reda, poznati kao gospodarski preporoditelji Europe u razvijenom srednjem vijeku. Kralj Andrija II. pozvao ih je 1205. iz opatije Clairvaux u Francuskoj i darovao im veliko zemljište Gorske županije osim dijelova koji su već pripali templarima. Kao i templari, dobili su i povlašteni pravni položaj. Cistercitski posjed obuhvaćao je južni dio Gorske županije uključujući 58 posjeda. Sjedište opatije bilo je u mjestu Toplica (Topusko) gdje su cisterciti dobili, čini se već postojeću, crkvu sv. Marije, koju su poslije nadogradili i uz koju je podignut samostan. Prostor cistercitskog *comitatus de Gora* bio je idealan za njihove gospodarske aktivnosti zbog termalnih voda, šuma, polja na kojima se uzgajala pšenica, raž, ječam, proso i zob, vinograda, košnica, ribnjaka i mlinova te mogućnosti trgovine zbog dobre prometne povezanosti s drugim krajevima. Kompleks s trobrodnom crkvom Blažene Djevice Marije bio je veći od zagrebačke katedrale, a na nju danas podsjeća u centru Topuskog u parku Opatovina preostali veličanstveni gotički zapadni portal, dok su arheološka iskapanja iznijela tragove preostalih zidova. Posljednja geofizička snimanja još više su pokazala monumentalnost crkvenoga kompleksa te samostana južno od crkve u kojem su se mogli prepoznati klaustar, kapitularna dvorana, kuhinja... Pod kraljevskom zaštitom cistercitska opatija u Topuskom razvila se vrlo brzo u drugu najvažniju crkvenu instituciju na području srednjovjekovne Slavonije – iza zagrebačke biskupije, a svrstava se i među najznačajnije na prostoru cijeloga Kraljevstva. Opatija je uživala ugled vjerodostojnog mjesta (*locus credibilis*) s pravom sastavljanja i ovjere dokumenata te pohrane dragocjenosti, a njezin poglavar bio je izrazito cijenjen i imao je i sudbenu vlast na svojim posjedima. Cistercitska ekonomija temeljila se na grangijama (gospodarskim jedinicama sa specifičnim aktivnostima raštrkanima po cijelom velikom posjedu), ali je s vremenom taj izvorni sustav zamijenjen predijima, dijelovima vlastelinstva predanima pojedinim plemićkim obiteljima koji su organizirali proizvodnju. Tijekom stoljeća opatija se oslanjala i na lokalne velikaše (Babonići, Zrinski, Frankopani), ali i dolazila u sukob s okolnim posjednicima. Poznato je da su Babonići podignuli i oltar Sv. Križa u samostanskoj crkvi, a poslije i kapelu sv. Nikole. Opatija je bila svojevrsni duhovni centar njihove obitelji. Kad je s vremenom zbog slabljenja ekonomske moći opatija morala neke posjede prodati i dati u zakup, velik dio od njih je završio upravo u rukama Babonića pa su njihovi posjedi do tridesetih godina 14. stoljeća okružili opatijske. Ipak, zahvaljujući kraljevskoj potpori i dobrim odnosima sa zagrebačkim biskupom i kaptolom, opatija je sačuvala svoje značenje.

Vrijeme nasilja i borbe oko nasljedstva nakon smrti Ludovika Velikog, poznato kao protudvorski pokret na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće unijelo je i na taj prostor nesigurnost i gospodarsko pustošenje od strane prvo bosanskih četa Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a potom i Osmanlija. Vjeruje se da redovnici privremeno napuštaju samostan početkom 15. stoljeća pa otad opatija uglavnom ima svjetovnog uprave-

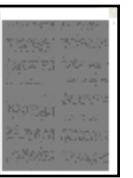
Ostatci cistercitske opatije u Topuskom © Drago Miletić, Hrvatski restauratorski zavod, 1999.

lja (komendataru) kojemu je glavni cilj efikasno upravljanje opatijskim posjedima. Cistercitski redovnici trajno odlaze iz Topuskog početkom 16. stoljeća, a 1558. opatijski posjedi prepušteni su zagrebačkom biskupu, koji počinje nositi titulu topuskog opata. Osmanlijskim osvajanjima nestaje trajno opatija Toplica, no sačuvani ostatci crkve sv. Marije, velebitni portal, kao i isprave (Knjiga povlastica samostana Blažene Djevice Marije) te misal Jurja iz Topuskog, komendatornog upravitelja opatije, svjedoče o značenju samostana.

Na području Banovine u srednjem vijeku djelovala su i tri franjevačka samostana: u Zrinu, Kostajnici i Hrastovici. Najraniji je samostan u Kostajnici, osnovan potkraj 13. stoljeća, dok su preostali s kraja 15., odnosno početka 16. stoljeća (Zrin). Postoje prijepori oko smještaja/lokacije franjevačkog samostana sv. Katarine koji je osnovao Nikola III. Zrinski, budući da je samostan srušen u osmanlijskim napadima. Po jednom mišljenju franjevačka je crkva današnja kapela sv. Margarete (dio crkve sv. Magdalene u blizini utvrde Zrin), dok drugo smješta franjevce u dolinu na područje današnjeg sela Rogulje.

Petrinja i Perna

Isprava kralja Andrije II. cistercitema spominje i naseljavanje »gostiju« (*hospites*), slobodnih kolonista koji u Europi tog vremena poletno naseljavaju nove predjele osnivajući centre obrta i trgovine. Neki od njih naseljavaju trgovišta pod različitim jurisdikcijama, od kojih dva postižu i status slobodnoga kraljevskoga grada, i to među prvima na hrvatskim prostorima. U prvom slučaju riječ je o danas slabo

poznatoj Perni, mjestu pokraj Topuskog koje je 1225. dobilo privilegij od mladoga kralja Bele, budućeg Bele IV. I Petrinja je dobila privilegije, prvu od Belina brata, hercega Kolomana, 1240. te potom i od samog Bele IV. 1242. godine. Riječ je o Staroj Petrinji kojoj se gubi trag od kraja 16. stoljeća, ali pretpostavlja se da je bila smještena na teritoriju sela Jabukovac, južno od današnje Petrinje. Dva slobodna kraljevska grada pokazuju važnost tog prostora u okviru tadašnje srednjovjekovne Slavonije. Ipak, ni Perna ni Stara Petrinja neće uspjeti očuvati samostalnost. Slabljenjem kraljevske vlasti i trgovištem Stara Petrinja od druge polovice 13. stoljeća uglavnom gospodare utjecajne plemićke obitelji (Gisingovci, Babonići, Cudari, Frankopani) te od 1479. crkveni dostojanstvenici (zagrebački biskup i kaptol) koji počinju graditi utvrdu za zaštitu od nadirućih Osmanlija. Stara Petrinja je ujedno bila središte petrinjsko-gradačkog vlastelinstva koje je početkom 16. stoljeća bilo izrazito bogato vinogradima. Naime, 1501. zabilježeno je čak 600 vinograda. Zbog učestale osmanlijske opasnosti, trošnosti i velikih troškova održavanja utvrda Stara Petrinja konačno je srušena od strane kanonika tijekom 1563. Osmanlije (Hasan-paša Predojević) 1592. grade Novu Petrinju, koja će im ponajprije služiti za napade na Sisak i ostatak Hrvatske. I Perna će od početka 15. stoljeća darovnicom kralja Sigismunda Luksemburškog doći u posjed peranskih knezova, ogranka roda Šubića. Teško je postradala u osmanlijskim napadima 1558. i 1578., a odlukom Dvorskoga ratnog vijeća u Grazu 1584. bila konačno napuštena. Ostatci staroga grada Pernika još postoje.

Velikaške obitelji

U kraljevskim ispravama s početka 13. stoljeća spominje se šest rodova Gorske županije. Možda od jednog od njih potječu predci knezova Babonića, velikaške obitelji koja će obilježiti povijest srednjovjekovne Slavonije 13. i prve polovice 14. stoljeća i koja, čini se, potječe s južnih prostora Gorske županije, odnosno juga Zrinske gore prema Uni. Možda im je prvo sjedište, rodovska utvrda ili kraljevska utvrda kojoj su služili kao podložnici (*jobagiones castrī*), bio Zrin, makar se on spominje mnogo kasnije. Između utvrda Zrin i Goričke nalazili su se njihovi matični posjedi odakle su mogli kontrolirati put od doline Une preko obronaka Zrinske gore prema utvrđi Mali Gradac i rijeci Kupi. Od sredine 13. stoljeća uzdižu se postupno u vodeću velikašku obitelj srednjovjekovne Slavonije da bi početkom 14. stoljeća stekli i gotovo nasljednu čast slavonskih banova i goleme posjede bilo kupnjom bilo kraljevskim darovnicama ne samo na širem području današnje Banovine nego i Korduna, Žumberačko-samoborskoga gorja, oko Zagreba, Moslavačke gore i dolina Une i Vrbasa. Na prostoru Banovine, osim svojih matičnih posjeda koji gravitiraju prema Pounju, 1266. zamjenom s banom Rolandom stječu posjed Bojnu, a potom 1284. braća Nikola II., Stjepan V., Ivan I., Radoslav II. i Oto zajedno kupuju od Ratetića, jednog od šest rodova županije Gora, posjede na središnjem dijelu Banovine u vrijeme početka najvećeg uspona obitelji. U više navrata im je tih godina potvrđena i vlast nad Petrinjom (1278., 1280. i 1293), potom i nad biskupskom Hrastovicom 1292., a potkraj 13. ili prvih desetljeća 14. stoljeća spominje se i da posjeduju Svinicu, Komogojnu (Komogovina) i Vinodol kod Hrastovice. Makar će nakon tridesetih godina 14. stoljeća izgubiti politički utjecaj i većinu utvrđenih gradova, pa potom čak i Zrin i Dubicu, Pounje će ostati njihov centar sve do 16. stoljeća, kad će se pred osmanlijskim pritiscima odseliti na prostor Njemačkog Carstva, u Kranjsku. U srod-

stvu s Babonićima bio je rod Kostajničkih, koji potječu od kneza Herenka, vjerojatno njemačkog došljaka koji se na prostoru Kostajnice spominje od 1258. Vrhunac uspona je obitelj doživjela potkraj 15. stoljeća s Nikolom, koji je proširio posjede zahvaljujući potpori kraljici Mariji i Žigmundu Luksemburškom, ali je bio i zadnji muški potomak obitelji.

Obitelj Zrinski iz roda Šubića dominira pak značajnim prostorom današnje Banovine od 1347. do 1574. Naime, kralj Ludovik Anžuvina 1347. maloljetnom Jurju II. Šubiću i njegovu skrbniku stricu Grguru Šubiću daruje u zamjenu za Ostrovicu utvrdu Zrin i posjede u Pounju. Juraj II. Šubić preseljenjem počinje koristiti pridjev Zrinski i postaje Juraj I. Zrinski. Njegovi će se nasljednici idućih stoljeća brojiti među najznačajnije hrvatske i ugarske velikaše. Nisu poznate točne granice darovanog posjeda, no isprava Petra II. Zrinskog iz 1488. svjedoči da je Petar vlasnik sljedećih utvrda i naselja: Zrin, Pedalj, Gvozdansko, Stupnica, Rastuša, Završki, Semigrad, Dobra Njiva, Jamnica, Lešnica i Podmilanski grad. Početkom 16. stoljeća Zrinski šire posjede u području rijeke Une, no sve posjede i utvrde na Banovini im konstantno ugrožavaju Osmanlije te osvajaju do kraja 16. stoljeća.

Utvrde na Banovini

Ovaj kratki pregled povijesti srednjovjekovne povijesti Banovine završavamo utvrdama kojima taj prostor zbog svojega povijesnoga geopolitičkog položaja obiluje. Iako se mogu pretpostaviti neke utvrđene pozicije već u ranom srednjem vijeku, u razdoblju razvijenog vijeka postoje utvrde: Blinja, Bojna, Brubno, Hrastovica, Gora, Stara Petrinja, Zrin, Pedalj, Kostajnica, Sračica, Komogovina i Dubica. Za utvrde Vinodol, Križ Hrastovički, Klinac, Čuntić, Gvozdansko, Javnica, Prevršac, Pecki, Mali i Veliki Gradac obično se vjeruje da su nastale poslije, odnosno tijekom 15. ili početkom 16. stoljeća. Najbolje su sačuvane i danas najznačajnije Zrin, Gvozdansko i Kostajnica.

Zrin

Utvrda Zrin nalazi se iznad istoimenog naselja na južnim padinama Zrinske gore, u općini Dvor. Prvi spomen Zrina je 1295. u darovnici bana Stjepana Babonića, koju je pisao upravo u Zrinu. Prema raspoloživim ispravama vjeruje se da je Zrin već u 13. stoljeću jedno od utvrđenih sjedišta, ako ne i samo ishodište, plemićke obitelji Babonić, koja ga drži do 1328., kada ga prodaju plemićima iz obitelji Toth-Lovričana. Desetak godina poslije (1347) kralj Ludovik Anžuvina oduzima Zrin Lovri Tothu te ga daruje u zamjenu za dalmatinsku utvrdu Ostrovicu Jurju III. Šubiću Bribirskom, koji po njemu mijenja obiteljsko prezime i naziva se Zrinski (*de Zrin*). Zrinski proširuju postojeću utvrdu i ona postaje središtem njihovih posjeda, koji se s vremenom znatno proširuju. Razvoju Zrina pogodovao je i povoljan smještaj na najvažnijem srednjovjekovnom cestovnom pravcu koji je povezivao Panoniju i Dalmaciju. Međutim, zbog učestalih osmanlijskih provala još u 15. stoljeću i konstantnih osvajanja hrvatskih područja tijekom prve polovice 16. stoljeća, Zrin je sve ugroženiji. Konačno ga osvaja 1577. osmanski vojskovođa Ferhad-paša Sokolović. Iduće godine Zrin nakratko oslobađa ban Krsto Ungnad, ali 1579. je opet pod vlašću Osmanlija, koji su njome upravljali do 1687., iako je bilo nekoliko pokušaja oslobođenja. Tijekom 18. stoljeća Zrin gubi stratešku važnost i ostaje izvan glavnih prometnica, iako se u njemu zadržava vojska. Obnovljen je te je u

Ostatci crkve Marije Magdalene, Zrin © Ivan Marinković, Hrvatski restauratorski zavod, 2020.

Zrin @ Tajana Pleše, 2013.

njemu središte satnije Vojne krajine. U cijelosti je napušten nakon požara početkom 19. stoljeća, a obnovljen je djelomično 1925. Posljednja velika devastacija Zrina dogodila se u Drugom svjetskom ratu 1943., kada su ga partizani gadali topovskim granatama, a posebno je teško stradala, oštećena dinamitom, južna kula.

Unatoč značenju Zrina u hrvatskom kasnom srednjovjekovlju, prostor utvrde nikada nije u cijelosti istražen, a u posljednje vrijeme pojavile su se dvojbe oko isplativosti istraživanja, restauriranja i konzerviranja. Stoga se može samo sa sigurnošću tvrditi da je Zrin izgrađen na ovalnom platou (oko 145 x 40 m) postavljenom na osi sjever-jug te da su graditelji oblik podredili morfologiji terena. Naime, vanjski obrambeni zidovi prate ovalnu konfiguraciju terena. S južne se ulazne strane nalazi sačuvana kvadratna branič-kula, a zapadna obrambena linija bila je ojačana još jednom pravokutnom kulom. U unutrašnjost se ulazilo se kroz (barem) troja vrata, korištena u tri različita povijesna razdoblja. Najstarija vrata bila su sa sjeverne strane, a ondje se vjerojatno nalazio i najstariji dio utvrde (iz vremena Babonića, 13. stoljeće). Po sredini zapadnog zida su vrata iz 16. stoljeća, a današnji ulaz potječe iz 17. stoljeća. O unutrašnjem rasporedu može se zasad samo okvirno pretpostavljati prema poznatim ranonovovjekovnim prikazima, no poznato je da je unutar zidina bila i kapela sv. Jurja.

Kostajnica

Utvrda Kostajnica smještena je na unskoj adi u gradu Hrvatska Kostajnica, na samoj granici s Bosnom i Hercegovinom. Toponim Kostajnica u ispravama prvi put nalazimo 1240., a utvrdu tek 1420. (*castellum Kosstanicza*). Nije poznato kada je točno izgrađena. Neki smatraju da je izgrađena još u 13. stoljeću te da se potkraj 14./početkom 15. utvrđuje. No, dio stručnjaka smatra da je sagrađena tek potkraj 14. stoljeća za vrijeme plemića Nikole Kostajničkog. Arheološka istraživanja zasad nisu potvrdila sloj iz 13. stoljeća. Vlasnici Kostajnice do početka 15. stoljeća su uglavnom plemići Kostajnički, a smrću posljednjega, Nikole, Kostajnica često mijenja vlasnike (Frankopani, Bevenjudi, Ostrožinski, Vuk Branković, vranski priori). Zbog sve prisutnije osmanske opasnosti tijekom 15. stoljeća Kostajnica se vjerojatno dodatno utvrđuje pa se utvrda sredinom 15. stoljeća u ispravama navodi kao *castrum*. Godine 1528. vlasnikom utvrde postaju Zrinski. Oni ju dodatno utvrđuju jer čuva granicu prema Osmanskom Carstvu. Čak su izjavili da je Kostajnica »glava i vrata čitave kraljevine Hrvatske«.

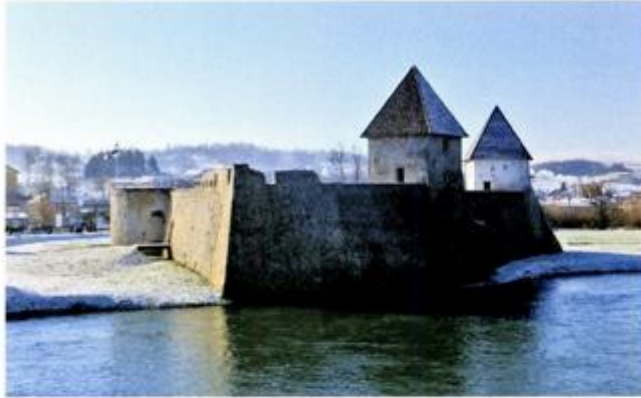
Unatoč ulaganju velike količine novca u održavanje i utvrđivanje utvrde, Kostajnicu Osmanlije osvajaju nakon dugogodišnjih povremenih opsjedanja, 16. srpnja 1556. Pod osmanskom vlašću ostala je do 1687., iako je konstantno bilo pokušaja da se Kostajnica oslobodi. S vremenom utvrda gubi svoju veliku stratešku i vojnu važnost i postupno se iz utvrde pretvara u pograničnu vojarnu. No, ukidanjem Vojne krajine i aneksijom Bosne i Hercegovine utvrdu napušta vojska i u nju se useljava na neko vrijeme gradska sirotinja.

Utvrda je tek 1957. proglašena spomenikom kulture, a u međuvremenu je imala različite funkcije. Možda je najživopisnija da su se u njoj neko vrijeme pekli janjci za lokalnu gostionicu. Od 1966. na utvrdu se obavljaju istraživanja i konzervatorski radovi, no izbijanjem rata 1991. srušen je most na Uni i utvrda je izgubila kopnenu vezu s Republikom Hrvatskom te je okupirana. Nakon Domovinskog rata to je bio zadnji službeno vraćen teritorij Republici Hrvatskoj – tek 2002., a sljedeće godine se nastavlja s istraživanjima te restauratorskim i konzervatorskim radovima.

Provedena istraživanja pokazala su da je utvrda imala šest razvojnih faza. Glavni ulaz je nekada bio kroz prvi kat četverokutne branič-kule, koja je ujedno i najstarija i najvažnija. Navodno je izgrađena potkraj 15. stoljeća na starijem obrambenom zidu. Nešto mlađa kula je peterokutna na zapadu i ona je najvjerojatnije izgrađena zbog osmanlijske opasnosti. Okrugla baterijska kula izgrađena je tek potkraj 17. stoljeća.

Gvozdansko

Utvrda Gvozdansko u ispravama se spominje prvi put 1488., no gradi je po svoj prilici na svom posjedu Petar II. Zrinski još šezdesetih godina 15. stoljeća. Istovremeno započinje rudariti po Zrinskoj gori, što potvrđuje povlastica kralja Matije Korvina (1463) o pravu vadenja ruda, kojom se posebno koriste njegovi nasljednici, sin Nikola III. i unuk Nikola IV. Zrinski. Pretpostavlja se da su Zrinski godišnje mogli dobiti do 800 kg srebra iz svojih rudnika te da im je trebala nova jaka utvrda koja bi nadzirala proces rudarenja. Nikola III. Zrinski u Gvozdanskom čak osniva kovnicu novca (srebrni denari, groševi i taliri) uz postojeću lijevaonicu i topionicu srebra. Nije poznata točna godina osnivanja, no kovnica se spominje prvi put 1525. i u njoj nastaju neki od najljepših i najkvalitetnijih primjeraka kasnosrednjovjekovnog novca na području Hrvatske. Zrinski su Gvozdanskim gospodarili sve do pete osmanlijske opsade 1577/78. Po herojskom otporu svojih malobrojnih branitelja – 50-ak vojnika i 250

Hrvatska Kostajnica @ Tajana Pleše, 2012.

Gvozdansko @ Tajana Pleše, 2013.

seljaka i rudara sa ženama i djecom pod zapovjedništvom satnika Damjana Doktorovića, Jurja Gvozdenovića, Nikole Ožegovića i Andrije Stepšića – protiv u konačnici 10000 osmanlijskih vojnika bosanskog sandžakbega Ferhad-paše Sokolovića potpomognutih vlaškim pomoćnim četama, Gvozdansko je ušlo u povijest. Nakon tromjesečne opsade branitelji, makar ostavši bez zaliha i u velikoj hladnoći, odbijali su se predati. Konačno, kad je u zoru 13. siječnja 1578. nakon zastrašujuće hladne noći Ferhad-paša s vojskom ušao u grad u kojem su se u noći ugasile sve vatre, zatekao je gotovo sve branitelje i obitelji smrznute i umrle od gladi. Potresen tim prizorom, dao je pozvati svećenika i kršćanski ih pokopati uz počasti. Konačnim preuzimanjem Gvozdanskog Osmanlije ruše i obližnje rudnike.

Sudbinom herojskoga Gvozdanskog završavamo ovaj kratki pregled srednjovjekovne povijesti Banovine, koja potkraj 16. stoljeća ulazi u novo razdoblje svoje povijesti. ■

Literatura

- Ančić, Mladen. »Cistercijska opatija u Topuskom«. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27 (1994): 29–42.
- Ančić, Mladen. »Vekenega i kralj Koloman«. *Laude nitens multa. Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekeneginina epitafa*, ur. Pavaša Vežić, Ivan Josipović, 15–42. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2018.
- Ančić, Mladen. »Vlastelinstvo hrvatskoga hercega u Gorskoj županiji«. *Povijesni prilozi* 15 (1996): 201–240.
- Babić, Kristina et. al. *Zrinski u Pounju*. Split, Dubrovnik: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, CORE, 2020.
- Belaj, Juraj i Filomena Sirovica. »Arheološka istraživanja crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori od 2008. do 2011. godine«. *Annales Instituti Archaeologici VIII* (2012): 58–62.
- Budak, Neven. *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* Zagreb: Leykam international, 2018.
- Budak, Neven. »Sisak u ranom srednjem vijeku«. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27 (1994): 171–174.
- Dobronić, Lelja. *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.
- Filipec, Krešimir. *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Novi Liber, 1995.
- Golec, Ivica. *Povijest grada Petrinje: (1240–1592–1992)*. Petrinja, Zagreb: Matica hrvatska Petrinja, Školska knjiga, 1993.
- Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- Gračanin, Hrvoje i Silvija Pisk. »Sjeverozapadna Hrvatska u ranome srednjem vijeku«. *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, 345–366. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.
- Horvat, Zorislav. »Četiri franjevačka samostana na Banovini«. *Osam stoljeća Čuntića: 1211.–2011.: zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom Čuntiću*, ur. Jakša Raguž et. al., 73–100. Petrinja: Zagreb: Matica hrvatska u Petrinji, Hrvatski institut za povijest, 2012.
- Janeš, Andrej. »Novija istraživanja opatije Blažene Djevice Marije u Topuskom i njezini posjedi«. *Portal: Godišnjak Hrvatskoga Restoratorskog Zavoda* 9 (2018): 15–30.
- Karbić, Marija. »Sjeverozapadna Hrvatska«. *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnome srednjem vijeku*, ur. Marija Karbić, 235–254. Zagreb: Matica hrvatska, 2019.
- Karbić, Marija i Damir Karbić. »Kostajnica i njezini gospodari tijekom srednjeg vijeka«. U: *Hrvatska Kostajnica 1240.–2000.*, ur. Marija Krupić, 49–60. Hrvatska Kostajnica: Grad Hrvatska Kostajnica, Hrvatski institut za povijest, 2002.
- Kekez, Hrvoje. *Pod znamenjem propetog lava. Povijest knezova Babonića do kraja 14. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Kruhek, Milan. *Gvozdansko: kaštel Zrinskoga srebra*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2007.
- Miletić, Drago. »Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori«. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22–23 (1996–1997): 127–151.
- Novak, Ana. »Gorski arhidakonat Zagrebačke biskupije od 1334. do 1501. godine«. *Doktorska disertacija*. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, 2011.
- Novak, Ana. »Hrvatski Čuntić i njegova okolica u 14. stoljeću«. *Osam stoljeća Čuntića: 1211.–2011.: zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 19. studenoga 2011. u Hrvatskom Čuntiću*, ur. Jakša Raguž et. al., 39–72. Petrinja, Zagreb: Matica hrvatska u Petrinji, Hrvatski institut za povijest, 2012.
- Pleše, Tajana i Petar Sekulić. »Stari gradovi i utvrde Moslavačke i Zrinske gore: problemi istraživanja, konzerviranja i prezentiranja«. *Starohrvatska prosvjeta* 41 (2014): 243–251.
- Pro sancto Quirino e. s. confessio fidei*. Ur. Sanja Mijač Božek. Sisak: Gradski muzej, 2003 (2004).
- Slukan-Altić, Mirela. »Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovne Kostajnice«. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 25 (2007): 1–23.
- Škiljan, Filip. *Kulturno-historijski spomenici Banije: s pregledom povijesti Banije od prapovijesti do 1881. godine*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2008.